

بررسی نقش آستان قدس در تعمیر و بازسازی مجموعه شاهچراغ

علی نجف زاده^۱

تاریخ دریافت: ۹۴/۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۴/۹/۲۳

چکیده

شیراز یکی از شهرهای مهم مذهبی ایران است و این اهمیت به دلیل وجود مقبره شاهچراغ احمد بن موسی^(ع) برادر امام رضا^(ع) است. این مقبره از لحاظ معماری چند قرن سابقه دارد. طی دو قرن اخیر چند بار گنبد شاهچراغ آسیب دید که مرمت و بازسازی شد و اکنون به یکی از مهم ترین مجموعه های زیارتی شیعیان تبدیل شده است. مرمت گنبد و بارگاه شاهچراغ به شکل کنونی آن در دوره پهلوی و با همکاری آستان قدس انجام گرفت؛ موضوعی که تاکنون در پژوهش ها هنر و معماری به آن توجه نشده است. اسناد و مدارک موجود ابعاد بیشتری از چگونگی شروع همکاری آستان قدس در دوره نیابت تولیت فخرالدین شادمان، سید جلال الدین تهرانی، محمد مهران، امیر عزیزی، باتمانقلیچ و پیرنیاطی سال های ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۸ هجری شمسی نشان می دهند که در تحقیقات و پژوهش های فارس شناسی به کلی نادیده گرفته شده اند.

در این مقاله با تکیه بر اسناد منتشر نشده آستان قدس و روزنامه های چاپ مشهد و شیراز در آن دوره، علل و چگونگی همکاری آستان قدس در تعمیرات و بازسازی گنبد شاهچراغ، سیاست ها و فعالیت های هر کدام از نایب التولیه ها، هزینه های صرف شده در تعمیرات، تاثیرات هنری و معماری مشهد و اصفهان بر گنبد و مجموعه شاهچراغ بررسی می شود.

واژه های کلیدی:

شاهچراغ، آستان قدس، معماری، کاشی کاری

مقدمه

مهم‌ترین زیارتگاه شهر شیراز بقعه میر سید احمد بن موسی^(ع) برادر امام رضا^(ع) معروف به شاهچراغ است که بنا بر روایات برادر بزرگ امام رضا^(ع) بوده‌اند. آن حضرت بعد از درگذشت در شیراز مدفون شد و شاهچراغ مقبره اوست. در زمان اتابک ابوبکر سعد بن زنگی بقعه و گنبدی بر مزار وی ساخته شد و اتابک نیز رواقی بر آن افزود و سپس ملک تاش خاتون، مادر شاه ابواسحاق اینجو در سال‌های ۷۴۵ تا ۷۵۰ قمری تعمیرات اساسی در آن انجام داد و بقعه، بارگاه و مدرسه عالی برای خود در جنوب آن ساخت (مصطفوی، ۱۳۸۲: ۶۳-۶۴). در زمان شاه اسماعیل اول صفوی به سال ۹۱۲ قمری متولی بقعه به نام میرزا حبیب‌الله شریفی تعمیرات اساسی در این بنا انجام داد. در سال ۹۹۷ قمری بر اثر زلزله نیمی از بنای شاهچراغ تخریب شد و تعمیر مجدد یافت. در قرن سیزدهم هجری نیز گنبد چند بار تخریب و تعمیر شد. بر اثر زلزله سال ۱۲۶۹ قمری خرابی به بقعه رسید و محمد ناصر ظهیرالدوله آن را تعمیر کرد.

آخرین بار مرحوم نصیرالملک گنبد شاهچراغ را تعمیر کرد اما به علت شکاف‌های متعدد، گنبد در سال ۱۳۳۷ شمسی برچیده شد و به جای آن با آهن و مصالح ساختمانی مناسب گنبد سبک قابل دوام به همان طرح ساختند (همان: ۶۴). تا دوره پهلوی هنرمندان شیرازی به تعمیر و بازسازی گنبد شاهچراغ می‌پرداختند و به همین دلیل سبک هنری و کاشی کاری آن محلی بود و فنون بومی نظیر گنبد غنچه‌گلی، کاشی کاری گره‌چینی، معرق و هفت رنگ، مقرنس شیرازی یا خاک‌اندازی از جمله این موارد بود (پارسایی، ۱۳۸۸: ۸۸). ولی در تعمیرات و بازسازی دوره پهلوی تلاش‌هایی از خارج از شیراز صورت گرفت و هنرمندان مشهدی و اصفهانی نیز وارد عمل شدند و بر ساخت گنبد شاهچراغ تاثیر گذاشتند که تاکنون بررسی نشده است.

ساخت بناهای بزرگ و باشکوه در هر دوره‌ای هزینه‌های زیادی دارد و هنرمندان متعددی در آن نقش دارند. علل و انگیزه موثر بر ساخت یک اثر و برنامه‌ریزی برای تکمیل آن جزئیات بسیاری زیادی دارد که در منابع تاریخی کمتر به آن اشاره می‌شود و در مطالعات تاریخ هنر و معماری نیز بدان اشاره نمی‌شود، زیرا به ندرت اطلاعاتی درباره آن باقی می‌ماند. تعمیر گنبد شاهچراغ نیز از جمله بناهایی است که تنها علی‌سامی در کتاب شیراز (سامی، ۱۳۴۷: ۳۴۰) به طور مختصر بدان اشاره کرده است. به خاطر فقدان مدارک در این زمینه‌ها پژوهشگران تاریخ هنر و معماری بیشتر بر اساس حدس، گمان و شکل ظاهری ارتباط هنری بین بناها و تاثیر آن‌ها را بر یکدیگر بررسی

کرده اند در حالی که اگر اسناد و مدارک ساخت بناها به خوبی نگهداری می شد به بسیاری از سئوالات متداول درباره هر بنا و ویژگی های هنری و معماری آن پاسخ داده می شد.

با این پیش زمینه، مدارک تعمیر گنبد شاهچراغ شیراز که در لابه لای پرونده های آستان قدس باقی مانده، بررسی شد تا عوامل موثر بر ساخت آن و تاثیر هنری و معماری مناطق مختلف ایران بر مجموعه آستانه شاهچراغ بیشتر مشخص شود.

روش پژوهش در این مقاله به شیوه کتابخانه ای و اسنادی بوده و از طریق مطالعه اسناد متعدد منتشر نشده و روزنامه های چاپ مشهد طی چند دهه به صورت توصیفی تحلیلی انجام شده است.

ضرورت بازسازی گنبد شاهچراغ

مهم ترین بازسازی اساسی گنبد شاهچراغ در اواسط دوره پهلوی انجام گرفت. دکتر شریفی متولی مجموعه شاهچراغ در گزارش خود درباره ساختمان حضرت شاهچراغ نوشته است: در سال ۱۳۳۶ شمسی پس از تشخیص وضع خطرناک گنبد حضرت شاهچراغ و این که ممکن است از هم متلاشی شود و بقعه، بارگاه آستانه و خانه های اطراف را منهدم و عده ای را تلف نماید، پس از مشاوره با مهندسان و معماران ذی صلاح و تایید کارشناسان اداره باستان شناسی، اوقاف و انجمن آثار ملی، گنبد برچیده شد. این تصمیم برای رفع خطر بود ولی مشکل را به طور کامل حل نمی کرد، زیرا برای ساختمان مجدد گنبدی چون آستانه شاهچراغ بودجه ای وجود نداشت. طبق تقاضای متولی سابق (مرحوم سید محمد حسین شریفی) و کمک مصطفی قلی رام، استاندار وقت فارس، کمیسیونی مرکب از علمای اعلام و افراد مورد اعتماد قاطبه اهالی شیراز به نام کمیسیون ساختمان گنبد تشکیل شد و به وسیله اعضا و روزنامه های محلی به خصوص جریده شریفه پارس از مردم شیراز و سایر نقاط ایران طلب استمداد شد تا هر مبلغ که می توانند به حساب های مخصوص ساختمان گنبد در بانک های مختلف واریز کنند.



شاه چراغ در زمان قاجاریه

طبق گزارش روزنامه استخر در مهرماه ۱۳۴۰ شمسی چون گنبد کاشی قدیمی شاهچراغ شکافی برداشته بود و بیم افتادن و خراب شدن داشت، با تصویب و پیش‌بینی اداره اوقاف شیراز آن گنبد را به تدریج برداشتند تا به جای آن گنبدی تازه بگذارند. برای تهیه مخارج آن راه اعانه را باز کردند که هر کس به قدر همت خود در این کار مذهبی شرکت نماید و پولی بدهد، زیرا این کار بزرگ و پرهزینه از توان متولی آستانه و اداره اوقاف خارج بود. مردم علاقه مند مجمعی به نام نظارت بر ساختن گنبد از حضرات حجج اسلام، چند تن از بازرگانان و دو سه تن از اداره باستان‌شناسی، از معمارهای درجه اول متولی تشکیل دادند و حساب جاری در بانک ملی باز نمودند و رئیس، نایب رئیس، منشی و صندوق دار را انتخاب کردند. این مجمع هر ماه یا دو ماه در مورد لزوم تشکیل می‌شد و کمک‌های مردمی را گردآوری می‌کرد و از این طریق پانصد هزار تومان اعانه جمع شد (استخر، ش ۱۸۸۱: ۳).

پس از دوره استانداری مصطفی قلی رام، باقر پیرنیا که به سمت استانداری رسید، روند بازسازی گنبد شاهچراغ را ادامه داد. وی در خاطراتش به نظارت بر صندوق ضریح تاکید کرده و نوشته که «من در آغاز برای سروسامان بخشیدن به این مسئله هیئت امنای تشکیل دادم که از همه دسته‌ها در آن عضویت داشتند و شمار آنان نیز هفت تن بود. با تشکیل هیئت امنای قفلی بر درب ضریح شاهچراغ زده و کلید آن را در جعبه‌ای ویژه نهاده و به وسیله هیئت لاک و مهر شد. سپس

آن را به دست خزانه دار هیئت سپرده و مقرر شد هر ماه در ب ضریح را باز کرده و درآمد حاصل را پس از شمارش به حسابی که در بانک به امضای یکی از اعضای هیئت امنا و شریفی متولی موروثی شاهچراغ باز شده بود، سپرده شود تا به تدریج بتوان از محل این درآمد نوسازی های مورد نظر را انجام داد. این درآمد در ماه نخست نزدیک ۳۰ هزار تومان بود که پس از یک سال به بیش از دویست هزار تومان رسید و در سال های پس از آن از یک میلیون تومان هم گذشت» (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۲۵۴).



طرح گنبد شاهچراغ

پس از تدارک مقدمات و مشخص شدن درآمد، موضوع تجدید بنای گنبد مطرح شد. ظرف چند ماه چندین طرح اسکلت گنبد تهیه کرد و سپس بهترین و مستحکم ترین آن را مهندس سیحون، رئیس هیئت مهندسان اعزامی از تهران تهیه کرد. طبق گزارش دیگری انتخاب اسکلت آهنی بر اساس نقشه تنظیمی توسط استادکار درجه یک شیرازی به نام سید احمد رضازاده و تحت نظارت مستقیم مهندسان ذی صلاح با وجود این که کاری بس دشوار بود، با موفقیت انجام شد. چون تا زمان تهیه طرح اولین گنبد، مبلغی نزدیک دو میلیون ریال از طریق کمک مردمی

و عواید آستانه از محل واگذاری حجرات برای دفن اموات آماده شده بود، مصالح لازم به منظور ساخت اسکلت آهنی خریداری و قرارداد ساخت آن منعقد و با قطع نوار سه رنگ در اردیبهشت ماه سال ۱۳۳۸ شمسی ساخت اسکلت آهنی گنبد شاهچراغ آغاز شد.



اسکلت در عرض مدت نسبتاً کوتاهی در محل خود نصب شد و در مجموع مقدار $۳۶۰۹۰۱/۴$ کیلوگرم آهن در آن به کار رفت. مخارج برچیدن گنبد اولیه، نصب مجدد اسکلت جدید، خرید مصالح و دستمزد در مجموع مبلغ $۱/۵۷۵/۸۳۸$ ریال شد که همه تحت نظارت کمیسیون ساختمان به مصرف رسید. تا این زمان مسئولان آستان قدس رضوی وارد همکاری نشده بودند و از لحاظ هنری نیز نمی توانستند تاثیری داشته باشند. طرح گنبد جدید شاهچراغ منطبق با گنبد‌های رایج در فارس بود، اما به تدریج با مشخص شدن هزینه زیاد تکمیل گنبد، نهادها و شخصیت‌های دیگر برای ادامه کار وارد عرصه شدند که آستان قدس رضوی یکی از آنها بود.

شروع همکاری آستان قدس رضوی در بازسازی گنبد شاهچراغ

اولین گزارش درباره کمک آستان قدس به آستانه شاهچراغ در سال ۱۳۳۷ شمسی آمده است. عامل شکل گیری این مسئله و حلقه ارتباطی خیلی دقیق مشخص نیست؛ ولی گویا از مصاحبه

مطبوعاتی سید فخرالدین شادمان، نیابت تولیت آستان قدس در ۲۵ آبان ۱۳۳۷ شمسی آغاز شد که اعلام کرد آستان قدس تعهد پرداخت صد هزار ریال برای مساعدت به ساختن گنبد مقبره شاهچراغ در شیراز، برادر مکرّم علی ابن موسی الرضا^(ع)، کرده است (هیرمند، ش ۴، سال اول: ۲؛ آفتاب شرق، ش ۶۰۳۴: ۴؛ خراسان، ش ۲۷۱۱: ۲). این مسئله می‌توانست نشأت گرفته از چند عامل باشد. شخصیت علمی و فرهنگی دکتر سید فخرالدین شادمان در میان سایر نایب التولیه‌های دوره پهلوی ممتاز بود و نشان داد بیش از سایر نایب التولیه‌ها علاقه مند به فعالیت‌های فرهنگی است و از سوی دیگر شادمان با اقدامات اصلاحی توانسته بود آستان قدس را از بحران مالی عبور دهد و با افزایش درآمد و ایجاد توازن در دخل و خرج آستانه زمینه را برای کمک‌های فرهنگی به سایر موسسات و اماکن مذهبی و فرهنگی فراهم آورد. آستان قدس به خاطر تجربیات موفق در مرمت و بازسازی پیشتر نیز چنین کمک‌هایی به بازسازی اماکن متبرکه یا بناهای تاریخی کرده بود و از سال ۱۳۲۹ شمسی در مرمت بنای خواجه ربیع، تربت شیخ احمد جامی و آرامگاه نادری نقش ایفا کرده بود و پیشنهاد همکاری و کمک به تعمیر گنبد شاهچراغ با این پیش زمینه‌ها انجام گرفت.

مسئولان آستان فارس نیز از مصاحبه شادمان مبنی بر کمک آستان قدس استفاده کردند تا حداقل از کمک مادی آستان قدس بهره‌مند شوند. مصطفی قلی رام، استاندار فارس و رئیس انجمن آثار ملی فارس در اول دی ۱۳۳۷ شمسی طی نامه‌ای به نیابت تولیت آستان قدس اعلام کرد به طوری که ضمن مصاحبه بیان گردیده مبلغ صد هزار ریال از محل اعتبارات آستان قدس رضوی برای کمک به ساختمان گنبد حضرت شاهچراغ منظور گردیده است. وی ضمن تشکر و امتنان از این مساعدت بجا و پسندیده، درخواست کرد نایب التولیه آستان قدس دستور دهد برای صدور حواله مبلغ نام برده اقدام مقتضی انجام گیرد (مرکز اسناد آستان قدس: ۹/۱۶۱۴). سید فخرالدین شادمان نیز با پاسخی مثبت به این نامه در ۲۱ بهمن ۱۳۳۷ شمسی به رام استاندار فارس پاسخ داد که به حسابداری آستان قدس دستور داده مبلغ صد هزار ریال کمک برای مخارج ساختمان گنبد حضرت شاهچراغ پرداخت کنند. با وجود این هماهنگی، حواله آستان قدس هنوز در ۲۴ فروردین ۱۳۳۸ شمسی به شیراز نرسیده بود (همان: ۶ و ۵/۱۶۱۴). در حالی که دوره نیابت تولیت دکتر شادمان در آخرین روزهای سال ۱۳۳۷ شمسی به پایان رسید و به جای وی محمد مهران به این سمت منصوب شد. حضور مصطفی قلی رام در مسند استانداری فارس و ارتباط وی

با خراسان و به ویژه آستان قدس که مدتی سمت نیابت تولیت را نیز داشت، می‌توانست بر شکل‌گیری این همکاری و تعامل مؤثر باشد که علی‌سامی نیز در نامه‌اش به محمد مهران نایب‌التولیه جدید به آن اشاره‌ای کرده است. علی‌سامی، رئیس اداره آثار باستانی فارس، در نامه مورخ ۲۵ اردیبهشت ۱۳۳۸ شمسی به محمد مهران ضمن تبریک انتصاب وی به نیابت تولیت آستان قدس اعلام کرد «در نتیجه تقاضایی که از طرف کمیسیون جمع‌آوری اعانه و نظارت بر ساختمان گنبد حضرت شاهچراغ^(ع) و جناب رام‌استاندار فارس و بنادر و رئیس انجمن آثار ملی فارس، در سال گذشته به عمل آمد، به موجب نامه شماره ۱۱۴۲۲-۳۷/۱۱/۲۱ مقرر فرموده بودند که مبلغ صد هزار ریال برای مساعدت به ساختمان گنبد حواله فرمایند؛ ولی حواله مزبور تاکنون نرسیده است. بنابراین چون از علاقه خاص جناب عالی به شهر ادب پرور شیراز و ایمان محکمی که به خاندان عصمت و طهارت دارند کاملاً مطلع می‌باشد به خود این حق را می‌دهد که استدعا نماید اینک که ساختمان اسکلت گنبد آغاز شده دستور فرمایند صدور و حواله مبلغ صد هزار ریال مقرر به عنوان حساب شمار ۳۵۰۳۶ ساختمان گنبد حضرت شاهچراغ یا به عنوان جناب رام‌ریاست انجمن آثار ملی فارس هر کدام صلاح بدانند، تسریع به عمل آورند» (همان: ۹۱۶۱۴/۳). سید محمد حسین شریفی، تولیت آستانه متبرکه که احمدیه^(ع)، نیز یک روز بعد در ۲۶ اردیبهشت ۱۳۳۸ شمسی به محمد مهران نوشت طبق پرونده مبلغ صد هزار ریال برای مساعدت به ساختمان گنبد شاهچراغ حواله فرمایند (همان: ۹۱۶۱۴/۴). ورود انجمن آثار ملی به مسئله بازسازی گنبد شاهچراغ نیز می‌توانست بر این تعامل مؤثر باشد. از دوره‌ای که سیاست ساخت یا مرمت بناهای ملی و یادمانی توسط انجمن آثار ملی در اولویت قرار گرفت تعامل خاصی بین موسسات فرهنگی در سطح شهرها و گاه در سطح ملی به وجود آمد و بازسازی گنبد شاهچراغ نیز از جمله مواردی بود که آن انجمن در مشاوره و نحوه ساخت آن نقش ایفا کرد و مصطفی قلی رام علاوه بر استانداری، رئیس انجمن آثار ملی فارس را نیز داشت که می‌توانست در جلب کمک مادی از آستان قدس مؤثر باشد.

گنبد طلا یا گنبد کاشی

با ساخته شدن اسکلت گنبد شاهچراغ، مردم شیراز و ایران آرزو داشتند گنبد شاهچراغ روکش طلا شود. محمد شریفی، متولی شاهچراغ در نامه به علاء، وزیر دربار درخواست کرد برای طلا کردن گنبد حضرت احمد بن موسی^(ع) اقدام شود (همان: ۶۹۱۶۱/۲۳). با وجود این پیشنهاد، عده‌ای در شیراز با این طرح مخالفت کردند. استدلال مخالفان از دو جنبه هنری و مادی قابل تامل

بود و به همین دلیل در کمیسیونی مورد بررسی بیشتر قرار گرفت. استدلال مخالفان از لحاظ هنری این بود که طلاکاری گنبد ارزش هنری ندارد و بهتر است گنبد کاشی کاری شود. افراد ذی فن، باستان شناسان و اعضای انجمن آثار ملی نیز در زمره مخالفان طلاکاری گنبد شاهچراغ بودند. آنان اظهار می داشتند در صورتی که گنبد کاشی کاری شود به طور مسلم اثری بدیع از نظر هنر کاشی سازی، کاشی کاری، طراحی، نقاشی و نمونه‌ای از ذوق ایرانیان معاصر خواهد بود (همان: ۶۹۱۶۱/۸-۵).

یکی دیگر از علل مخالفت با طلاکاری، هزینه زیاد آن بود. در مراحل اولیه تعمیر شاهچراغ برآورد شد برای طلاکاری گنبد مبلغی حدود ۴۰ میلیون ریال بودجه لازم باشد در صورتی که برای کاشی کاری فقط چهار میلیون ریال کفایت می کرد. طبق برآورد دقیق برای مطلاع کردن گنبد ۱۴ میلیون ریال لازم بود در حالی که برای کاشی کاری سه میلیون ریال نیز کفایت می کرد (همان: ۶۹۱۶۱/۱۸-۱۷).

اعضای تصمیم گیرنده درباره گنبد شاهچراغ شامل چهار گروه علما، ماموران دولتی، معتمدان و اهل فن بودند. محمد مهران در گزارش ۸ خرداد ۱۳۴۰ شمسی درباره تصمیم گیری برای کاشی کاری گنبد شاهچراغ به اعضای شرکت کننده در جلسه و ترکیب آن‌ها چنین اشاره کرده است: در ۲۷ اردیبهشت ۱۳۴۰ شمسی کمیسیونی مرکب از پنج نفر از علمای اعلام شامل: آیت الله رضوی، آیت الله حاج سید حسام فال اسیری، حاج محمد جواد آیت اللهی، علم الهدی فضائی، ابن یوسف حدائق، چهار نفر از ماموران دولتی شامل فرماندار، مدیر کل فرهنگ، رئیس باستان شناسی، رئیس اوقاف و استاندار که در محل نبودند، سه نفر از معتمدان شیراز شامل متولی آستانه، حاج جلیل منتخب و سید محمود عطاران، شش نفر از اهل فن شامل رئیس هنرهای زیبای اصفهان، مهندس صدرهاشمی، حاج علی محمد فصحتی معمار، عزیز صداقت معمار، کارشناس اوقاف، یک باستان شناس و دو نفر کاشی کار آستان قدس رضوی تشکیل شد. این افراد با حضور محمد مهران در مجموع گروهی ۱۹ نفره را تشکیل دادند که باید درباره طلاکاری یا کاشی کاری گنبد تصمیم می گرفتند. از بین این چهار گروه تنها دو گروه علما و اهل فن نظراتی قابل توجه و البته مخالف با یکدیگر داشتند. علما و متولی آستانه بر ساخت گنبد طلا نظر داشتند و در این زمینه اصرار می ورزیدند ولی نظر اهل فن آن بود که گنبد طلا علاوه بر این که خرج زیادی دارد، ارزش صنعتی و تاریخی ندارد و گنبد کاشی معرق را توصیه می کردند. محمد مهران نیز با همین دلیل و برهان

تصمیم نهایی را گرفت و اعلام کرد که کاشی کاری بهتر از طلاکاری است (همان: ۱۷-۱۸/۱۶۱۶۹۶). روزنامه استخر چند ماه پس از جلسه تصمیم‌گیری درباره کاشی کاری گنبد، در ۵ مهر ۱۳۴۰ شمسی علت انتخاب کاشی کاری برای گنبد شاهچراغ را منتشر کرد و نوشت: اسکلت آهنی گنبدی شکل که باید گنبد روی آن قرار بگیرد، ساخته و آماده شد. همه صحبت از گنبد طلا یا مطلای می‌کردند. بر حسب دستور شاه به مهران، نیابت تولیت آستان قدس رضوی، دستور داده شد تا از مشهد سفری به شیراز برود و از کم و کیف قضایا اطلاع حاصل نماید. در مجمع نظارت بنا به پیشنهاد و نظر مهران گنبد طلایی تبدیل به کاشی معرق شد و با دلایل و نکات فنی که هم بادوام‌تر است و هم صنعتی زنده محسوب می‌شود و در عین حال زیباتر و جذاب‌تر است، مجمع دلایل و نظرات مهران را قبول کرد و نقشه‌ها تهیه شد و به نظر مجمع رسید (استخر، ش ۱۸۸۱: ۳). احتمالاً تجربیات کاشی کاری و جنبه‌های هنری که در مجموعه آستان قدس بارها مشاهده و مرمت شده بود، بی‌تاثیر بر تصمیم‌گیری درباره کاشی کاری گنبد شاهچراغ نبوده است.



جلسه مذاکره درباره کاشی کاری گنبد شاهچراغ (عکس از مرکز اسناد آستان قدس)

طرح‌های کاشی کاری شاهچراغ

پس از تثبیت نظر کاشی کاری گنبد شاهچراغ زمان ارائه طرح آن فرا رسید. این بخش می‌توانست از مهم‌ترین مراحل باشد که تاثیرات هنری طراح و سبک‌های هنری را بر گنبد مشخص کند. محمد رضا پهلوی که روز ۲۷ فروردین ۱۳۴۰ شمسی وارد مشهد شده بود، به مهران ماموریت داد چند روزه به شیراز مسافرت کند و مقدمات ساخت گنبد شاهچراغ در شیراز را فراهم کند (نامه آستان قدس، ش ۵: ۷۸ و ۸۳). در پی این فرمان، وزیر دربار به محمد مهران ماموریت داد گنبد احمدیه را بسازد (مرکز اسناد آستان قدس: ۶۹۱۶۱/۱۶۴). مهران نیز به مهندس قهرمانی رئیس اداره امور فنی و مهندس آستان قدس ماموریت داد فوری عازم شیراز شود و مخارج گنبد احمدیه را برآورد کند و گزارشی ارائه دهد (همان: ۶۹۱۶۱/۱۶۰).



جلسه مذاکره درباره کاشی کاری گنبد شاهچراغ (عکس از مرکز اسناد آستان قدس)

مهران برای ساختمان گنبد شاهچراغ وارد عمل شد. روز ۱۰ اردیبهشت ۱۳۴۰ شمسی مهندس قهرمانی، رئیس اداره امور فنی و مهندس آستان قدس رضوی، وارد شیراز شد و با حضور معماران، شریفی متولی آستانه شاهچراغ و علی سامی رئیس اداره باستان شناسی فارس، گنبد را از نزدیک بازدید کرد. اندازه‌گیری سطح گنبد آغاز و مشخص شد تمام سطح گنبد در حدود ۵۴۰ متر مربع است. ساقه گنبد نیز در حدود ۱۱۰ متر مربع بود که باید کاشی کاری و معرق کاری می‌شد.

مقرر شد ساخت گلدسته‌ها، ضریح و سایر تعمیرات آستانه به عهده کمیسیون نظارت بر ساختمان و از محل وجوه و اعاناتی که مردم شیراز می‌پردازند، انجام شود (خراسان، ش ۳۴۲۰، سال دوازدهم: ۱). ولی هزینه اصلی گنبد را آستان قدس تعهد کرد که پرداخت کند.

با قوت گرفتن این مسئله لازم به نظر رسید مهران، موضوع را از نزدیک بررسی کند. به همین دلیل در ۲۵ اردیبهشت ۱۳۴۰ شمسی اعلام شد او ظرف چند روز آینده عازم شیراز خواهد شد تا در امر ساختمان گنبد شاهچراغ اقدام و نظارت کند (همان، ش ۳۴۳۱، سال دوازدهم: ۲). مهران به شیراز سفر کرد و تا روز ۳۰ اردیبهشت در آن جا مشغول تهیه تدارک امور بود (همان، ش ۳۴۳۷، سال دوازدهم: ۲). گزارش مهران به علاء، وزیر دربار، در ۲۶ شهریور ۱۳۴۰ شمسی نشان می‌دهد وی همراه با بهادری رئیس هنرهای زیبای اصفهان، مهندس قهرمانی رئیس اداره ساختمان آستان قدس و حاج صادق، استادکار مشهدی به شیراز مسافرت کرد و دو جلسه با فولادوند استاندار فارس، معتمدی، معماران محلی و کارمندان انجمن آثار ملی برگزار کرد.

مهران در سفرش به شیراز دو نقشه برای ارائه در مجمع عمومی همراه برده بود که یکی خراسانی و دیگری اصفهانی بود. در این سفر چندین طرح برای کاشی کاری تهیه شد و مهم‌ترین آن متعلق به بهادری رئیس هنرهای زیبا اصفهان بود که بررسی و تایید شد. شایان ذکر است بهادری که از اصفهان آمده بود، سه طرح و رضوان کتیبه‌نویس آستان قدس طرح دیگری تهیه کرده بود (مرکز اسناد آستان قدس: ۱۷-۱۸/۱۶۹۱۶).

استخر، روزنامه محلی فارس، چند ماه بعد از این سفر در ۵ مهر ۱۳۴۰ شمسی گزارشی مفصل درباره نقشه گنبد امام زاده احمد بن موسی شاهچراغ ارائه کرد که مشکلات تصمیم‌گیری در این زمینه را نشان می‌داد. این روزنامه به سفر اول مهران به شیراز اشاره کرده که در مجمع عمومی دو نقشه را نشان داد یکی خراسانی و دیگری اصفهانی و هر دو نقشه را هم همراه آورده بود و از مجموع این طرح‌ها قلمزنی نقاش اصفهانی مورد پسند واقع شد و در مجمع نیز مورد قبول قرار گرفت (استخر، ش ۱۸۸۱: ۳). درباره منشاء این طرح اطلاعات زیادی موجود نیست و تنها روزنامه آفتاب شرق نوشته: نقشه طرح گنبد اقتباس از گنبد شیخ لطف الله در اصفهان بوده است (آفتاب شرق، ش ۱۳۹، سال سی و هفتم: ۶).

پس از تایید طرح کاشی کاری، تهیه کاشی‌ها از دیگر نکات قابل توجه بود که فن کاشی در آن مقطع زمانی را نشان می‌دهد و تولید کنندگان این عناصر هنری می‌توانستند آثار زیادی به

جای گذارند. قرارداد تهیه کاشی یکی از چالش‌هایی بود که بین هنرمندان شیرازی، اصفهانی و مشهدی پیش آمد.

موضوع تهیه کاشی در کمیسیون ساختمان گنبد با حضور فولادوند، استاندار وقت فارس و مهران نیابت تولیت آستان قدس مطرح شد و از طرف معماران و مهندسان شیرازی اظهار شد تهیه مقدار زیادی کاشی در شیراز آن هم در مدت کوتاه میسر نیست. یکی دیگر از علل تامین نشدن این کاشی‌ها در شیراز مواد و مصالح آن بود. درباره مواد ساخت کاشی مسلم بود سنگ آسیابی شیراز برای تهیه خشت کاشی معرق مناسب نیست و باید از نقطه دیگری آورده شود یا کاشی‌ها را در اصفهان ساخت و به شیراز منتقل کرد (مرکز اسناد آستان قدس: ۱۷-۱۸/۱۶۱۶۹). با توجه به چنین شرایطی مقرر شد؛ کاشی‌های مورد نیاز گنبد شاهچراغ تحت نظارت بهادری در اصفهان تهیه و به شیراز حمل و نصب شود. برای تهیه مصالح، کاشی‌ها و نصب آن قراردادی از طرف آستان قدس رضوی با مقاطعه کار اصفهانی منعقد و بهادری از طرف اداره کل هنرهای زیبای کشور و آستان قدس به عنوان ناظر برای تهیه کاشی و نصب آن تعیین شد. درباره ساقه گنبد نیز مقرر شد کتیبه‌های آن در مشهد مقدس تهیه و به شیراز ارسال شود.



یکی از طرح‌های کاشی کاری شاهچراغ (عکس از مرکز اسناد آستان قدس)

بیوک قهرمانی، رئیس دایره ساختمان آستان قدس رضوی، در نامه ۹ اردیبهشت ۱۳۵۲ شمسی درباره سابقه همکاری سازمان عمران آستان قدس با طرح گنبد شاهچراغ نوشت: در سال ۱۳۳۹ شمسی به امر مهران نیابت تولیت برای انجام امور فنی تعمیر گنبد مطهر شاهچراغ به شیراز عزیمت کرد و جزئیات آن بر آورد شد. پس از تصویب اعتبار، وی همراه یک نفر معمار از مشهد به نام حاجی صادق به شیراز عزیمت کرد و قرارداد سقف کاشی و معرق کاری با دو نفر از استادکاران اصفهان امضا شد و پیش قسطها توسط مهران پرداخت و نظارت فنی بر عهده وی (قهرمانی) گذاشته شد (همان: ۹۲۱۵۹/۵۸). وی پس از آن به اصفهان سفر کرد. مهران یک بار یگر در ۵ مرداد ۱۳۴۵ شمسی برای مدت چهار روز به منظور رسیدگی به امور ساختمانی گنبد شاهچراغ به شیراز مسافرت کرد (آفتاب شرق، ش ۱۰۳، سال سی و هفتم: ۶).



یکی از طرح‌های کاشی کاری شاهچراغ (عکس از مرکز اسناد آستان قدس)

مهران پس از تصویب طرح کاشی کاری چند بار به شیراز سفر کرد (همان، ش ۶۷۵۲: ۶؛ خراسان، ش ۳۵۱۵: ۸) و قرار بود برای کاشی کاری گنبد شاهچراغ یک هفته در آن جا اقامت کند (خراسان، ش ۳۵۱۵: ۸). مهندس قهرمانی، نیز برای ساختمان گنبد شاهچراغ به شیراز مسافرت کرد (همان، ش ۳۵۲۱: ۲) تا همراه مهران مقدمات تجدید ساختمان گنبد شاهچراغ را فراهم کنند و با نظر مهندسان محلی اقدامات لازم را انجام دهند. طبق مطالعات و برآورد اولیه کلیه مخارج گنبد ۵ میلیون پیش بینی شد و ساخت آن باید در مدت یک سال و نیم انجام می شد (آفتاب شرق، ش ۱۳۹، سال سی و هفتم: ۶).

محمد مهران پس از این مسافرت در ۲۶ شهریور ۱۳۴۰ شمسی جزئیات این ماموریت را به علاء، وزیر دربار، گزارش داد و نوشت برای بار دوم به منظور ساختمان گنبد مطهر حضرت شاهچراغ در معیت بهادری رئیس هنرهای زیبای اصفهان و مهندس قهرمانی رئیس اداره ساختمان آستان قدس و حاج صادق استادکار مشهد به شیراز مسافرت کردم. دو جلسه با فولادوند استاندار فارس و معتمدان و معماران محلی و کارمندان انجمن آثار ملی برگزار شد و تصمیمات لازم بدین شرح اتخاذ شد: ۱- چون در شیراز استادکار بتن مسلح و کاشی سازی، معرق کاری و خط وجود ندارد مقرر شد هر چهار مورد از جای دیگر انتخاب شود و کارگران در درجه اول از شیراز انتخاب شوند. ۲- عیسی بهادری رئیس هنرهای زیبای اصفهان سازنده طرح کاشی های گنبد که طرح وی مورد توجه قرار گرفته تا خاتمه بر اجرای کاشی سازی و نصب آن ملاک عمل قرار گیرد. ۳- بتن مسلح، زیرسازی کاشی، قفل و بست آهنی به وسیله حاج صادق استادکار مشهد در شیراز تحت نظر مهندس قهرمانی انجام گیرد. ۴- برای تهیه کاشی با مشخصات و الوان مختلف در اصفهان سه قرارداد بسته شد. کلیه مخارج آن پیش بینی شد و چون در بودجه امسال آستان قدس چنین خرجی منظور نشده به ناچار از اعتبار ساختمانی آستان قدس باید تامین گردد (مرکز اسناد آستان قدس: ۹۲۱۵۸/۲۳۶).

در سفر دوم مهران درباره نحوه کاشی کاری، ساخت کاشی ها و جزئیات کار مذاکره شد. درباره ریزه کاری هایی نظیر این که بین اسکلت آهن و کاشی ها چه ملاطی بشود گچ یا آسفالت؟ معماران شیرازی باشند یا از اصفهان بیایند؟ خط دور گنبد را چه کسی بنویسد؟ در شیراز خطاط قابلی هست یا آن را هم از اصفهان بیاورند؟ مذاکره شد. در تصمیم گیری این کمیسیون، هنر کاشی کاری شیراز مورد توجه قرار نگرفت و همین موضوع باعث نارضایتی هنرمندان این شهر شد. روزنامه

استخر نیز گوشه‌ای از این نارضایتی را چنین گزارش کرد که «آقایان معمارهای شیرازی می‌گویند همه را از جای دیگر بیاورند شیرازی‌ها دخالتی نمی‌کنند. چون این حرف بوی قهر می‌داد یکی از حاضران نطقی می‌کند و میانه را می‌گیرد که شیراز هم خالی از هنر نیست؛ نقره‌کاری دارد، خاتم‌سازی دارد» (استخر، ش ۱۸۸۱: ۳). اعتراض شیرازی‌ها در این زمینه چندان نیز بی‌دلیل نبود با این که در صورت جلسه اولیه مشخص شده بود از کاشی کاران شیرازی کمک گرفته شود ولی شش ماه پس از آن وقتی هنرمندان شروع به کار کردند و معرق کاران شیرازی را به کلی نادیده گرفتند، این موضوع باعث نارضایتی آنان شد. ده نفر از معرق کاران شیرازی نظیر سیدهاشم حیدری، کریم قهرمانی و ابراهیم نباتی در ۱۵ بهمن ۱۳۴۰ شمسی طی نامه‌ای به استاندار فارس نوشتند که کارگران اصفهانی و خراسانی مشغول کار ساختمان گنبد حضرت شاهچراغ شدند و برخلاف صورت مجلس تنظیمی به امضای مهندس قهرمان و هیئت کمیسیون کاری به ما رجوع ندادند. آنان این اعتراض خود را برای نایب‌التولیه آستان قدس نیز ارسال کردند ولی نتیجه آن مشخص نیست (مرکز اسناد آستان قدس: ۶۹۱۶۱/۲۶).

در کل کاشی کاری گنبد شاهچراغ تنها قسمتی که برعهده شیرازی‌ها گذاشته شد نوشتن متن دور گنبد بود. درباره این که در دور گنبد چه متنی نوشته شود مذاکره شد و دبیران، رئیس شهرداری شیراز، یکی از سوره‌های مناسب قرآن را نوشت که مورد قبول واقع گردید (استخر، ش ۱۸۸۱: ۳).

درباره هزینه پیش‌بینی شده گنبد، اهالی شیراز پیشتر اعانه‌هایی جمع‌آوری کرده بودند و از آن حساب، ۳۰۰ تومان خرج اسکلت گنبد شد و ۲۰۰ تومان دیگر باقی مانده بود که مهران پیشنهاد داد چون سیم‌های برق بیرون است و ممکن است تصادف سویی بشود آن را از لای دیوار بکشند. همچنین مقرر شد برای سرد و گرم کردن حرم در فصول زمستان و تابستان شوفاژ تعبیه شود و هزینه این دو کار از ۲۰۰ تومان باقی مانده پرداخت گردد (همان).



گنبد فلزی شاهچراغ قبل از کاشی کاری

کاشی کاری گنبد شاهچراغ

طبق گزارش مهندس قهرمانی به نیابت تولیت آستان قدس در ۳۰ مهر ۱۳۴۲ شمسی ساختمان گنبد مطهر حضرت احمد بن موسی شاهچراغ در تاریخ ۳۰ شهریور ۱۳۴۰ شمسی بر حسب دستور نیابت تولیت وقت محمد مهران شروع شد (مرکز اسناد آستان قدس: ۹۲۱۵۸/۷۴). این فعالیت در نتیجه انعقاد قراردادی بود که در ۱۶ شهریور ۱۳۴۰ شمسی بین محمد مهران و مهندس قهرمانی از یک طرف و عیسی بهادری رئیس وقت هنرستان زیبای اصفهان بسته شد و امور طراحی و نظارت بر عملیات کاشی سازان و معرق کاران و تحویل و حمل مصالح از اصفهان به شیراز و نصب آن به عهده بهادری گذاشته شد. قرارداد دیگری نیز بین بهادری و قهرمانی از یک طرف و حاج سید حسین موسوی زاده کاشی ساز با حضور حسین مصدق پور معرق کار در اصفهان منعقد شد (همان: ۹۲۱۵۸/۳۹).

بخشی از عملیات ساختمانی گنبد شاهچراغ که با هزینه آستان قدس انجام می گرفت به شرح زیر بود: زیرسازی گنبد شامل بتن مسلح به طور امانی و با نظارت فولادوند استاندار وقت فارس و سامی دبیر انجمن آثار ملی فارس انجام گرفت و برای اجرای عملیات زیرسازی (بتن مسلح) از طرف آستان قدس مبلغ ۱/۵۱۹/۴۹۱ ریال به تدریج به نام فولادوند حواله شد که در صندوق

انجمن آثار ملی فارس مبلغ ۹۰ هزار ریال باقی مانده بود.

برای عملیات کاشی پزی، معرق سازی و نظارت سه قرارداد در شهر اصفهان در محل هنرستان هنرهای زیبا با حضور محمد مهران در تاریخ ۱۶ شهریور ۱۳۴۰ شمسی با اشخاص زیر بسته شد:

۱- قرارداد بارضا موسوی زاده برای تهیه کاشی مورد لزوم گنبد: کاشی الوان هر متر ۶۰۰ ریال، کاشی بالعب طلاهر متر ۵۰۰۰ ریال.

۲- قرارداد با حسین و مهدی مصدق پور برای تهیه و نصب معرق های مورد نیاز گنبد به قرار هر متر ۱۶۰۰ ریال.

۳- قرارداد با عیسی بهادری بابت تهیه طرح گنبد و نظارت در تهیه کاشی و معرق و بابت مخارج حمل و نقل صندوق های کاشی از اصفهان به شیراز و اقامت در آن جا.

عملیات ساختمانی، کاشی سازی و هزینه ها در تاریخ انعقاد قرارداد بدین شرح بود: ۱- زیرسازی گنبد و بتن مسلح دستمزد و مصالح ۱/۴۲۹/۴۹۱ ریال، تهیه کاشی الوان ۹۲۳/۲۰ متر و کاشی بالعب طلا ۵۲/۳۶ متر، کاشی سفید با تراش کاشی های طلائی ارزش ۸۴۰/۹۲۰ معرق سازی و نصب روی گنبد ۴۸۰ متر مربع به ارزش ۸۰۶/۲۶۵ (همان: ۹۲۱۵۸/۷۴)

با تغییر نیابت تولیت از محمد مهران به سید جلال الدین تهرانی روند نظارت آستان قدس بر طرح کاشی کاری گنبد شاهچراغ ادامه یافت. موتمنی، رئیس حسابداری آستان قدس که برای رسیدگی به ساختمان گنبد شاهچراغ به شیراز رفته بود در ۷ خرداد ۱۳۴۱ شمسی با قطار به مشهد بازگشت (آفتاب شرق، ش ۷۹۷۱: ۴؛ خراسان، ش ۳۷۳۴: ۲).

بهادری پس از بازدید موتمنی و مهندس قهرمانی از اصفهان در ۴ تیر ۱۳۴۱ شمسی طی گزارشی مفصل به سید جلال الدین تهرانی اعلام کرد؛ پس از ورود به هنرستان هنرهای زیبا، پرونده کاشی کاری را مطالعه کردند و با مقدار کاشی های حمل شده به شیراز تطبیق دادند. دو ترک از شانزده ترک کاشی که روی گنبد نصب شده بود، بازدید گردید و پیشنهاد افزودن دو کوره جدید برای پخت کاشی داده شد. تا آن زمان ۱۴۵ متر مربع کاشی الوان و مقدار هشت ترک کاشی تهیه و به شیراز فرستاده شده بود و کاشی تراش ها نیز دو ترک دیگر روی گنبد نصب کرده بودند و تا زمان این بازدید چهار ترک از ۱۶ ترک کاشی روی گنبد نصب شده و دو ترک دیگر تراشیده شده بود و مبلغ ۸۰ هزار ریال کار انجام شده بود (مرکز اسناد آستان قدس: ۹۲۱۵۸/۱۳۹).

کاشی کاری بدنه گنبد شاهچراغ از محل عواید آستان قدس ساخته شد و در حالی که سه

میلیون ریال هزینه آن شد در سال ۱۳۴۲ شمسی به پایان رسید، ولی هنوز مدت زیادی سپری نشده بود هر زمستان تعداد زیادی از کاشی‌ها ریزش می‌کرد. اگرچه بهادری معتقد بود کاشی‌ها هزار سال دوام خواهند آورد ولی مدت کمی پس از آن در اواخر سال ۱۳۴۳ شمسی معایب آن مشخص شد و شریفی در گزارشی به استاندار فارس نوشت: طرح ساختمان اسکلت گنبد، طراحی، کاشی کاری و تلفیق رنگ‌ها با یکدیگر بسیار عالی و با ارزش است؛ ولی با کمال تاسف باید به عرض رساند که این اثر بدیع با طرح و رنگ عالی که دارد به علت نامرغوب بودن کاشی‌ها معیوب است، زیرا در زمستان سال قبل لعاب تعداد زیادی از کاشی‌ها ورقه کرد و ریخت و تمام افرادی را که شنیده بودند کاشی‌ها هزار سال دوام خواهند کرد ناراحت کرد و به تعجب انداخت. موضوع ورقه کردن لعاب کاشی‌ها کتباً به اطلاع بهادری ناظر ساختمان رسید. وی ابتدا انکار کرد و آن را خرابکاری بعضی افراد مغرض و وجود چوب بست دانست ولی وقتی از نزدیک جزئیات آن را مشاهده کرد معایب کار را پذیرفت و کارگرانی از اصفهان برای تعمیر به شیراز برد که کاشی‌های پولک انداخته را تعمیر کردند ولی کاشی‌های ترک خورده را موفق به تعویض نشدند. از بین انواع کاشی‌ها، کاشی مطلا از همه رنگ‌ها بدتر بود و بهادری اظهار تاسف کرد که از نظر کاشی کار معیوب است (همان: ۵-۸/۱۶۱۶۹۱).

پس از بررسی مشخص شد علت ریزش کاشی‌های گنبد شاهچراغ نبود دقت کافی و لازم در تهیه مواد اولیه بوده است. سید رضا موسوی زاده کاشی ساز و حسین مصدق زاده معرق ساز طرف قرارداد با آستان قدس برای کاشی شاهچراغ بودند (همان: ۶/۹۲۱۵۸). به همین دلیل شریفی متولی شاهچراغ به حسین مصدق زاده درباره رفع نواقص و تعمیرات گنبد مطهر حضرت شاهچراغ مکاتبه کرد و تعمیرات کاشی‌ها تا سه سال بعد ادامه یافت (همان: ۱۴۰/۹۲۱۵۹).



کاشی کاری گنبد شاهچراغ

تغییر نایب‌التولیه‌ها در آستان قدس، تغییری در برنامه کاشی کاری شاهچراغ و قراردادهايش ایجاد نمی‌کرد. سپهبد امیرعزیزی نایب‌التولیه آستان قدس در ۱۹ اسفند ۱۳۴۳ شمسی به پیرنیا استاندار فارس نوشت که کار ساخت گنبد شاهچراغ به عهده بهادری رئیس اداره هنرهای زیبای اصفهان است و تازمانی که تحویل نشود بر عهده وی است. به ایشان ابلاغ نمایید تا اول فروردین ۴۴ نواقص را مرتفع و تحویل دهد (همان: ۶۹۱۶۱/۳).

طولانی شدن کاشی کاری شاهچراغ یکی از مشکلات این طرح بود. به طوری که در سال ۱۳۴۵ شمسی هنوز عملیات به پایان نرسیده بود و به همین علت دستور پیگیری جدی آن داده شد و کاشی‌سازان و معرق‌کاران متعهد شدند از ۱۵ اردیبهشت ۱۳۴۵ شمسی شروع به کار کنند و آن را شش ماهه به پایان برسانند (همان: ۹۲۱۵۸/۳۹). این بار نیز مسئولیت متوجه هنرمندان آستان قدس شد.

سپهبد باتمانقلیچ نایب‌التولیه بعدی آستان قدس در ۱۷ فروردین ۱۳۴۵ شمسی به عزیرالله آسانی، معاون اداره عمران و فنی آستان قدس رضوی، ماموریت داد با سه نفر استادکار به نام‌های استاد شکرالله خوشدست، استاد صادق رافتی و استاد محمد معاونی به شیراز سفر کند. آنان ظهر همان روز باید به تهران عزیمت و با اولین هواپیما به سوی شیراز سفر می‌کردند تا خود را به تیمسار حجازی ژنرال آجودان شاه معرفی نمایند و در غیاب استاندار فارس در مورد کارهای انجام گرفته و همچنین تکمیل قسمت باقی مانده کاشی کاری‌های شاهچراغ بررسی و اقدام لازم معمول و

نتیجه را مشروحاً گزارش نمایند (همان: ۶۹۴۶۰/۷).

هیئت بازرسی آستان قدس شامل آسانی، خوشدست، رافتی و معاونیان متخصص فن کاشی کاری دو روز بعد در ۱۹ فروردین ۱۳۴۵. برای تعمیر گنبد شاهچراغ وارد شیراز شدند و به همراه مهندس شریفی و دکتر شریفی تولید آستانه مبارکه حضرت شاهچراغ از وضع گنبد حرم مطهر بازدید کردند. این هیئت پس از بررسی وضعیت اظهار کرد که تعمیر گنبد یک سال و نیم به طول می‌انجامد و سه میلیون و ۵۰۰ ریال هزینه خواهد داشت که ممکن است از محل درآمد آستان قدس رضوی وام گرفته شود (خراسان، ش ۴۸۴۶، سال هفدهم: ۱۰). با وجود تاکید بر تسریع تکمیل کاشی کاری در عمل اقدامی انجام نشد و سمیعی، مدیر کل اوقاف فارس، در ۷ خرداد ۱۳۴۵ شمسی گزارش عدم شروع کار را به استانداری داد. برای کاشی کاری ساقه گنبد نیز قرارداد بسته شد تا هیئتی برای نوشته روی آن ساقه مطالعه کنند و تا زمان ارائه گزارش سمیعی تمام نشده بود (مرکز اسناد آستان قدس: ۹۲۱۵۸/۳۹).

پیرنیا، استاندار فارس نیز در ۱۱ آبان ۱۳۴۵ شمسی طی گزارشی به باتمانقلیچ پیگیر تکمیل کاشی کاری گنبد شاهچراغ شد. طبق اسناد آستان قدس آن اداره در سال ۱۳۴۵ شمسی مبلغ ۸۰۰ هزار ریال بابت تمه کاشی کاری گنبد ۲۰۰ هزار ریال بابت کاشی کاری ساقه گنبد و ۹۰۰ هزار ریال برای استانداری فارس ارسال کرده بود (همان: ۹۲۱۵۹/۱۳۷). با این که ساخت و نصب کاشی‌ها به اتمام رسیده بود ولی اشکال در ساخت کاشی‌های کم دوام باعث شد قبل از این که کاشی کاری به اتمام برسد معایب آن مشخص شد و هنرمندان مشغول تعمیر کاشی کاری گنبد شدند. در حالی که یک دهه طول کشید تا گنبد شاهچراغ کاشی کاری شد باز باید سال‌ها وقت صرف تعمیر و بازسازی آن می‌شد.

تعمیرات کاشی‌های گنبد شاهچراغ

از اواسط سال ۱۳۴۷ شمسی تعمیرات کاشی‌ها به طور جدی آغاز شد. طبق گزارش حسابداری آستان قدس در ۱۹ شهریور ۱۳۴۷ شمسی به فلاحی مشاور فنی نیابت تولیت، مبلغ ۲/۵۲۴/۰۱۵ ریال برای تعمیرات شاهچراغ کمک شده بود که مقدار ۲/۴۷۴/۰۱۵ در وجه پیرنیا استاندار وقت فارس و مقدار ۵۰۰ هزار در وجه فولادوند برای مخارج گنبد شاهچراغ شیراز پرداخت و ثبت شده بود (همان: ۹۲۱۵۹/۱۵۵). طول کشیدن مدت کاشی کاری و تعمیر و صرف هزینه‌های زیاد برای آستان قدس نیز مشکلاتی پیش آورد. فلاحی در ۲۱ شهریور ۱۳۴۷ شمسی به اداره حسابداری

آستان قدس اعلام کرد در ماموریتی که قبلاً به همراه مومنی رئیس سابق اداره حسابداری آستان قدس برای بازدید عملیات کاشی کاری گنبد مطهر شاهچراغ به شیراز عزیمت کرده بود چون کارها تکمیل نشده و اظهار نظر قطعی امکان نداشت به عقیده وی در صورت اجازه نیابت تولیت در معیت یک نفر از کارمندان آن اداره که مطلع و باسابقه باشد و از لحاظ حساب آشنایی داشته باشد، به محل عزیمت و از کلیه کارهای انجام گرفته بازدید کند و به حساب‌ها خاتمه داده شود (همان: ۹۲۱۵۹/۱۵۴).

پیرنیا استاندار سابق فارس که بعد نایب‌التولیه آستان قدس و استاندار خراسان شد در راستای گزارش فلاحی وی را به شیراز فرستاد و در ۲ مهر ۱۳۴۷ شمسی به صدری استاندار فارس نوشت: آستان قدس مبلغی برای تعمیر گنبد مطهر حضرت شاهچراغ پرداخت کرده و چون برای احتساب به هزینه قطعی اسناد و مدارک لازم است لذا فلاحی مشاور نیابت تولیت و رئیس اداره عمران آستان قدس به شیراز عزیمت نموده دستور فرمایند با توجه به سوابق امر کمیسیونی با حضور مقامات مسئول که در کارهای مربوطه دخالت داشته‌اند، تشکیل و کلیه هزینه‌ها را تعیین و اسناد مربوطه را با صورت مجلس به ایشان تحویل دهید (همان: ۹۲۱۵۹/۱۴۷). این کمیسیون در شیراز تشکیل شد و فلاحی در ۵ آبان ۱۳۴۷ شمسی گزارش داد هزینه تعمیر گنبد آستان قدس شاهچراغ در کمیسیونی با حضور مهندس شریفی تولیت و محمود حیدری نماینده استانداری بررسی و رسیدگی شد در نتیجه مشخص شد از کلیه وجوه پرداختی آستان قدس در سال ۱۳۴۰ شمسی که جمع کل آن ۹۱۴/۰۲۱ ریال بوده، مبلغ ۹۵/۱۷۱ ریال باقی مانده که در اختیار استاندار فارس است.

یکی از نتایج این همکاری مشترک برای کاشی کاری گنبد شاهچراغ، ورود تعدادی از استادکاران مشهدی و اصفهانی به شیراز بود که برای اجرای طرح کاشی معرق وارد مجموعه شدند و بعد از آن در شیراز ماندند. به طور مثال استاد احمد زجاجی پس از آن کارگاهی در آستانه احمدی تاسیس کرد و بخش‌هایی از کارهای معرق نظیر کاشی کاری ساقه، ستون‌ها و لچکی‌های صحن و مقرنس سردر ورودی شمالی شاهچراغ به دست وی انجام گرفت. او پس از آن شاگردانی چون علی تقوی، عباس و جعفر گلرخ و جواد زجاجی را پرورش داد (پارسایی، ۱۳۸۸: ۹۰).

کمک آستان قدس به طرح توسعه مجموعه شاهچراغ

تاثیرگذاری آستان قدس بر شاهچراغ تنها در زمینه دریافت کمک مادی یا هنری نبود. مجموعه آستانه شاهچراغ در ساختار اداری نیز از آستان قدس رضوی الگوگیری کرد. سید

علاءالدین شریفی، تولیت آستانه متبر که شاهچراغ در نامه شماره ۲۸۷-۱۳۴۴/۱۲/۶ شمسی به آستان قدس رضوی نوشت یک برگ از برنامه و مقررات که فعلاً برای خدمه آستان قدس معمول و اجرا می‌شود، بفرستند که اسناد این مقررات در ۲۴ اردیبهشت ۱۳۴۵ شمسی ارسال شد (همان: ۶۹۴۵۶/۲).

طرح توسعه مجموعه متبر که شاهچراغ نیز بی‌تأثیر از این روابط دو آستانه متبر که نبود. این طرح از سال ۱۳۴۵ شمسی مورد توجه قرار گرفت و آستان قدس نقش مهمی در آن ایفا کرد. برگزاری جشن‌های ۲۵۰۰ ساله یکی از علل توجه به طرح عمرانی شاهچراغ بود. آستان قدس در این زمینه نیز بار دیگر به مجموعه شاهچراغ کمک کرد. پیرنیا، نیابت تولیت آستان قدس که پیشتر استاندار فارس بود، اقداماتی در زمینه تعمیر گنبد شاهچراغ انجام داد و قصد داشت مجموعه شاهچراغ را توسعه دهد ولی با تغییر سمت‌اش طرح وی ناتمام ماند. این طرح در سال ۱۳۴۵ شمسی دوباره از سر گرفته شد. سید علاءالدین شریفی با توجه به سابقه تمایلات پیرنیا برای جلب کمک آستان قدس طی نامه مورخ ۱۲ دی ۱۳۴۵ به نیابت تولیت آستان قدس رضوی موضوع را مطرح و خاطرات و برنامه‌های گذشته و همکاری آن دو مجموعه مذهبی را یادآورد شد و نوشت: در خاطر است اوقات تشریف‌فرمایی در شیراز میل داشتید بر وسعت صحن مطهر حضرت شاهچراغ^(ع) افزوده شده و فاصله بین الحرمین از میان رفته صحن مصفا و دلگشا جهت دو امامزاده مجاور به وجود آید. اکنون می‌تواند به عنوان بشارت خاطر مبارک را مستحضر دارد مقدمات عملی این فکر فراهم و تا حد زیادی پیشرفت حاصل شده است. به طوری که در حال حاضر میدان جنوبی - حمام - حجرات و مقابر قسمت جنوبی جنوب شرقی و مشرق صحن که محل ساعت بزرگ را نیز شامل است خراب و خود ساعت نیز نقل به موزه گردیده است و قسمتی از خانه‌ها و مغازه‌های مجاور پس از خریداری و تنظیم سند نیز خراب و جزو صحن گردیده است. این برنامه در جریان است و ادامه خواهد داشت تا فواصل دو صحن مطهر به کلی برداشته و میدان بزرگ مورد نظر احداث گردد (همان: ۷۷۰۲۷/۲).

کمک آستان قدس برای توسعه شاهچراغ با هماهنگی دربار انجام می‌گرفت. وزیر دربار در نامه ۳۰ آبان ۱۳۴۷ شمسی به پیرنیا نوشت سید علاءالدین شریفی تولیت آستانه گزارشی از امور عمرانی و مالی شاهچراغ ارائه کرده و طبق برآورد مهندسان، طرح توسعه صحن شامل خریداری خانه‌ها، پرداخت سرفقلی و نیز ساختمان واحدهای مختلف در مجموع دویست میلیون ریال هزینه

برآورد شد که در مرحله اول برای خرید خانه و تسطیح، ۵۰ میلیون ریال ضروری است و مقرر شده با خوش کیش، رئیس بانک ملی ایران، مذاکره شود و وی قبول کرده با تضمین آستان قدس مبلغ ۲۰ میلیون ریال وام در اختیار تولید آستانه مقدس بگذارد. مبلغ ۲۰ میلیون ریال نیز از بانک عمران و ۱۰ میلیون ریال دیگر از بانک بازرگانی ایران با ضمانت آستان قدس تامین و دریافت دارند که کار خرید و توسعه صحن قبل از شروع جشن‌های شاهنشاهی انجام شود و از وضع نامطلوب فعلی به صورت آبرومندی تغییر پیدا کند (همان: ۹۲۱۵۹/۱۴۴).



مذاکره مهرا با شریفی متولی آستانه شاهچراغ

طبق نامه شریفی به پیرنیا در ۲ خرداد ۱۳۴۷ شمسی علت همکاری آستان قدس برای

توسعه مجموعه شاهچراغ، پیشنهاد محمد رضا پهلوی بوده است. شاه در بازدید ۱۳ اردیبهشت ۱۳۴۷ شمسی ضمن مشاهده کارهای عمرانی مجموعه شاهچراغ بر توسعه صحن واقع در بین الحرمین تاکید کرد و چون وضع مالی آستانه شاهچراغ بر تشریح شد و این طرح نیازمند ۵۰ میلیون ریال برای خریداری خانه‌ها، دکان‌ها و پرداخت سرقفلی بود به علم، وزیر دربار، دستور داد ترتیب تامین ۵۰ میلیون ریال از عواید آستان قدس داده شود (همان: ۹۲۱۵۹/۷۲). این موضوع یک سال پس از طرح اولیه مورد موافقت قرار گرفت و روزنامه خراسان در ۱۳ خرداد ۱۳۴۸ شمسی خبری درباره اعطای وام آستان قدس برای توسعه صحنین مطهر حضرت شاهچراغ منتشر کرد که طبق آن به منظور توسعه صحن‌های مطهر حضرت شاهچراغ جلساتی در دفتر علم، وزیر دربار، تشکیل شد و با پیشنهاد پیرنیا که در این جلسه شرکت کرده بود، موافقت شد که احداث خیابان‌های مورد نظر از طرف شهرداری شیراز و بازسازی خانه‌های اطراف از طریق وامی که از طرف آستان قدس تامین خواهد نمود، انجام گیرد (خراسان، ش ۵۷۶۵، سال بیستم: ۱۰).

کمک‌های مادی آستان قدس به شاهچراغ در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. در اوایل سال ۱۳۵۳ شمسی موضوع کمک به طرح تهویه مطبوع حرم شاهچراغ مطرح شد و باز هم وزارت دربار به سوی آستان قدس توجه کرد، اما چنین هزینه‌هایی باید پیشاپیش در بودجه آستان قدس گنجانده می‌شد. حسن زاهدی، نایب‌التولیه آستان قدس، در ۸ اردیبهشت ۱۳۵۳ شمسی طی نامه‌ای به علم، وزیر دربار، ابتدا به کمک‌های سال‌های قبل آستان قدس به مجموعه شاهچراغ اشاره کرد و نوشت که برای ساختمان گنبد حرم حضرت شاهچراغ معادل ۲/۷۱۹/۹۱۵ ریال از طرف آستان قدس رضوی پرداخت شده و در بودجه جاری آستان قدس که تصویب شده رقم دیگری برای کمک در نظر گرفته نشده است (مرکز اسناد آستان قدس: ۹۲۱۵۹/۵۲). این مبلغ جدید حدود ۱۳/۵۰۰/۰۰۰ ریال بود که باید از طرف آستان قدس تامین می‌شد. ولی آستانه نمی‌توانست آن را یک جا پرداخت کند و در بودجه‌اش چنین رقمی در نظر گرفته نشده بود (همان: ۹۲۱۵۹/۴۲).

نتیجه

گنبد آستانه شاهچراغ به خاطر زلزله‌های متعدد در طول تاریخ بارها دچار شکست شد و سپس مورد تعمیر قرار گرفت و در نهایت در سال ۱۳۳۶ شمسی به حد بحرانی رسید به طوری که اولیای آن آستانه تصمیم به بازسازی اساسی و ساخت گنبدی با اسکلت آهنی گرفتند. هزینه این طرح

فرا تر از کمک‌های مادی و درآمدهای آن بقعه بود و تنها توانست هزینه اسکلت آن را تامین کند. به همین دلیل آستان قدس رضوی در دوره دکتر شادمان وعده کمک مالی داد. همکاری شادمان به شخصیت فرهنگی وی، وضعیت اقتصادی آستان قدس و رابطه مصطفی قلی رام استاندار و رئیس انجمن آثار ملی فارس مرتبط بود. از دوره نیابت تولیت مهران از طرف دربار نیز دستور تامین هزینه مالی و نظارت بر ساخت آن داده شد و او برای مشورت با اولیای امر و هنرمندان شیراز چند بار به آن شهر سفر کرد تا درباره طلاکاری یا کاشی کاری و سپس طرح‌های کاشی روی گنبد مشورت کند. پس از تصویب طرح کاشی کاری با وجود پیش زمینه‌هایی در زمینه ساخت کاشی در شیراز به خاطر نامرغوب بودن خاک کاشی و فقدان تجربه کافی نزد کاشی سازان شیرازی، قرارداد تولید و نصب کاشی‌ها با بهادری رئیس هنرهای زیبای اصفهان بسته شد. نادیده گرفتن صنعتگران شیرازی حتی در نصب کاشی‌ها نیز ادامه یافت و باعث نارضایتی بیشتر آنان شد. این کاشی کاری با این که تحت نظارت کاشی کاران و مهندسان آستان قدس انجام گرفت ولی هنر مشهد یا آستان قدس را نیز بازگو نمی‌کرد بلکه هنری اصفهانی بود. کاشی کاری گنبد شاهچراغ پس از حدود یک دهه در سال ۱۳۴۲ شمسی به پایان رسید ولی برخلاف ادعای بهادری که وعده داده بود هزار سال دوام خواهد داشت چندان کیفیتی نداشت و هنوز یک سال از عمر آن نگذشته و کاشی کاری به پایان نرسیده بود که دچار پولک و ریزش و تخریب شد. اگرچه سازندگان کاشی معایب آن را پذیرفتند ولی این موضوع بر مدت زمان تکمیل طرح افزود و آستان قدس بیش از یک دهه به کمک مالی خود به این مجموعه ادامه داد.

آستان قدس سپس در طرح بازسازی اطراف مجموعه شاهچراغ نیز به آن آستانه کمک کرد و حتی در زمینه ساختار اداری نیز این اثرگذاری مشهود بود. بهبود شرایط اقتصادی آستان قدس از دوره دکتر شادمان امکان کمک به بازسازی دیگر اماکن متبرک را فراهم کرد و تجربه بازسازی و تعمیر خواجه ربیع، تربت شیخ احمد جامی و کمک به ساخت آرامگاه نادری نشان داد آستان قدس می‌تواند در زمینه مالی نقش مهمی در بازسازی اماکن فرهنگی ایفا کند. پس از شادمان دیگر نایب‌التولیه‌های آستان قدس نظیر مهران و پیرنیا این روند را ادامه دادند. رابطه شغلی استانداران فارس با نیابت تولیت آستان قدس یکی از عوامل موثر در برقراری رابطه این دو مجموعه مذهبی بود. مصطفی قلی رام که خاستگاه مشهدی داشت و از چهره‌های قدیمی فرهنگ خراسان بود و مدتی سمت نیابت تولیت آستان قدس را داشت، واسطه این همکاری بود و پس از پیشنهاد

مساعدت مالی با شنیدن مصاحبه دکتر شادمان اولین مکاتبات برای جلب کمک‌های آستان قدس را انجام داد، زیرا توانمندی آن موقوفه بزرگ را در این گونه کمک‌های مالی به خوبی می‌دانست. مهران مهم‌ترین و تاثیرگذارترین نایب‌التولیه آستان قدس در کمک‌ها به کاشی کاری شاهچراغ بود و سپس باقر پیرنیا این روند را ادامه داد. پیرنیا نیز پیشتر استاندار فارس بود و برنامه بازسازی اطراف بقعه شاهچراغ را طرح کرد ولی موفق به اجرای آن نشد و پس از این که نایب‌التولیه آستان قدس شد نقش مهمی در کمک به اجرا این طرح ایفا کرد. برگزاری جشن‌ها ۲۵۰۰ ساله در شیراز یکی از علل اجرای طرح توسعه مجموعه آستانه شاهچراغ بود که این بار نیز آستان قدس نقش مهمی در تامین کمک‌های مالی برعهده گرفت.

منابع

- اسناد مرکز اسناد آستان قدس، ۹۲۱۵۸/۲۳۶، ۶۹۱۶۱/۲۶، ۶۹۱۶۱/۱۸-۱۷، ۶۹۱۶۱/۱۶۴، ۶۹۱۶۱/۱۶۰، ۶۹۱۶۱/۹، ۶-۹۱۶۱۴/۵، ۹۱۶۱۴/۳، ۹۱۶۱۴/۴، ۹۱۶۱۴/۳، ۹۲۱۵۸/۱۳۹، ۹۲۱۵۸/۷۴، ۶۹۱۶۱/۱۸-۱۷، ۶۹۱۶۱/۱۸-۱۷، ۶۹۱۶۱/۸-۵، ۶۹۱۶۱/۸-۵، ۹۲۱۵۸/۶، ۹۲۱۵۹/۱۴۰، ۹۲۱۵۹/۳، ۹۲۱۵۸/۳۹، ۶۹۴۶۰/۷، ۹۲۱۵۸/۳۹، ۶۹۴۶۰/۷، ۷۷۰۲۷/۲، ۶۹۴۵۶/۲، ۹۲۱۵۹/۱۴۷، ۹۲۱۵۹/۱۵۴، ۹۲۱۵۹/۱۵۵، ۹۲۱۵۹/۱۳۷، ۹۲۱۵۹/۱۴۴، ۹۲۱۵۹/۷۲، ۹۲۱۵۹/۵۲، ۹۲۱۵۹/۴۲.
- پارسایی، مهدی (۱۳۸۸). «آستان مقدس شاهچراغ کانون احیای هنرهای فارس»، مجله گلستان هنر، شماره ۱۶، تابستان، صص ۸۶-۹۳.
- پیرنیا، باقر (۱۳۸۲). گذر عمر، خاطرات سیاسی باقر پیرنیا، استاندار استان های فارس، خراسان و نایب التولیه، تهران: کویر.
- روزنامه آفتاب شرق، شماره های ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۳۹ سال سی و هفتم و شماره های ۶۰۳۴، ۶۷۵۲، ۷۹۷۱.
- روزنامه استخر، شماره ۱۸۸۱.
- روزنامه خراسان، شماره های ۲۷۱۱، ۳۴۲۰، ۳۴۳۱، ۳۴۳۷، ۳۵۰۱، ۳۷۳۴، ۴۸۴۶، ۵۷۶۵، ۳۵۱۵، ۳۵۲۱.
- روزنامه هیرمند، شماره ۴، سال اول.
- سامی، علی (۱۳۴۷). شیراز، بی جا: موسوی.
- مصطفوی، محمد تقی (۱۳۸۲). اقلیم پارس، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نشریه نامه آستان قدس، شماره ۵.